

Dinamika és komplexitás romák etnikai és nyelvi (ön)definícióiban

1. rész

1. Bevezetés. A romákról szóló közéleti és tudományos diskurzusok meghatározó témái, hogy mi teszi ezt a csoportot, melyek az alcsoportjai, illetve kik és hogyan rendelhető hozzá e csoport(ok)hoz. A romák csoportjába való tartozás kritériumai hagyományosan többfélék: nyelv, etnicitás, szociokulturális jellemzők, történelmi meghatározottságok, stb. Ami viszont állandó, hogy a kategorizáció dualitások tételezésével történik, például ilyen sorokkal: cigányok és nem cigányok, beások és nem beás cigányok, magyarcigányok és oláh cigányok, egynyelvűek és kétnyelvűek vagy éppen lovások és kelderások, és így tovább. Jó példa ez arra, amit IRVINE és GAL (2000) nyelvi ideológiákról írott tanulmányukban fraktálszerű rekurzivitásnak neveznek: a faágszerű osztódás ismétlődő mintájával újabb és újabb társadalmi kategóriák válnak észlelhetővé (vö. BODÓ 2016a: 162–163).

A különbözőség okán felmerülő nyelvi és egyéb társadalmi feszültségek kezelése két irányban történik. Az egyik a dualitások felszámolása (nyelvcseré és asszimiláció). A másik a dualitások fenntartása és ünneplése (multikulturalizmus), összekapcsolódva az integráció elképzelésével. Az asszimilációs és a multikulturalitást hangsúlyozó politikáknak vannak közös vonásaik: mindegyik statikus kategóriák (nyelvileg és etnikailag homogén, egymástól egyértelműen elválasztható csoportok) képét láttatja. Ezt a nyelvet és etnikai identitást egységben kezelő, valamint stabil, körülhatárolható csoportok képét elének vetítő logikát nevezi ROGERS BRUBAKER csoportszemléletnek (2002, 2004). Következménye, hogy az egyén identitásáról és hovatarozásáról szólván vagy-vagy, esetleg is-is alapon (GELDOF 2018: 50), de mindenképp csoportkategóriákhoz rendeli hozzá magát és másokat. A nemzetállami politikák ezt a nyelv és tér összekapcsolásával (GAL 2008) egészítik ki: egy etnikai csoporthoz területet (ideális esetben egy nemzetállam területét) rendelik hozzá. A multikulturalizmus politikái elismerik ugyan az egy térben létrejövő etnikai és nyelvi sokféleséget, de csak akkor, ha a másminőség is etnikailag és nyelvileg homogén csoportként jelenik meg – azaz a nemzetállami politikákhoz hasonlóan ezek is etnofokális jellegűek (DEUMERT 2018: 150). Az e kritériumnak nem megfelelő elrendeződéseket vagy hasonulásra kényszerítik, vagy láthatatlanná teszik és felszámolják azzal, hogy érvénytelenítik a dinamizmus és a komplexitás faktorait. A multikulturalitás elgondolása e cél érdekében bizonyos distinktív jegyek megszüntetését, míg más jegyek fenntartását, illetve átalakítását írja elő. Utóbbira jó példa a különféle beszédmódok sztenderdizációja, amivel lehetővé válik az új csoport számára például a nyelvi jogok biztosítása.

SKUTNABB-KANGAS, KONTRA és PHILLIPSON (2005) az ezt a kérdést is érintő viták során (vö. pl. WEE 2005) tisztázták, hogy a nyelvi emberi jogok szerzője és interdiszciplináris diskurzusai mentén létrejövő dokumentumok vonatkozhatnak (etnikai) csoportok és nyelvek mellett egyénekre is. (Ennek példaként

említik a Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló ENSZ-nyilatkozatot – ENSZ 1992.) Ugyanakkor a szerzőhármas azt is leszögezi, hogy – mivel a nyelvi emberi jogok diskurzusa szükségszerűen multidiszciplináris – az eredmények elérése érdekében olyan koncepciókra van szükség, amelyek jogászok számára is értelmezhetők. „Ellenkező esetben az erőfeszítés csupán szemfényvesztés, a munka pedig pusztá elméletalkotássá válik” (SKUTNABB-KANGAS–KONTRA–PHILLIPSON 2005: 320; saját fordításom – H. J. I.). A csoportszemléletre épülő társadalmi viszonyok következtében tehát – a jelenlegi gyakorlat szerint – a nyelvi jogok érvényesítésének kísérletei az elmélet rugalmassága ellenére a gyakorlatban rendszerint az egyes nyelvek és változatok kategóriái mentén fogalmazódnak meg. Azokat a beszédmódokat ugyanis, amelyeket kevertnek, nem igaznak minősítenek a beszélők, nem lehet olyan intézményrendszerhez kötni, amely a hozzájuk rendelt jogok gyakorlásának lehetőségét biztosítaná.

A szuperdiverzitás egy olyan társadalomtudományi orientáció (VERTOVEC 2007; BLOMMAERT–RAMPTON 2011; CREESE–BLACKLEDGE eds. 2018), ami ennek a csoportszemléletnek és az abból következő politikáknak az alternatívája lehet. A megközelítést alkalmazó társadalomtudósok olyan (rendszerint nyugat-európai) lokalitásokban vizsgálódnak, amelyekben (már) nincs klasszikus etnikai-nyelvi-vallási többség. A többségtől való eltérés helyett a sokféleséget kialakító faktorok (történeti meghatározottságok, migrációs életutak, képzettség, vallás, jogi státusz, gazdasági státusz stb.) komplexitására figyelnek (WESSENDORF 2018: 58). A szuperdiverzitás „paradigmabeli és taktikai perspektívaválasztás annak a komplexitásnak a megértéséhez és vizsgálatához, amely növekvő mértékben jellemzi a késő modern és globalizált társadalmi elrendeződéseket” (LEPPÄNEN et al. 2018: 31; saját fordításom – H. J. I.). A szociolingvisztikai vizsgálatás centrumába az egyes nyelvekhez nem feltétlenül hozzárendelhető, a nyelvi kódokat is átlépő regiszterek kerülnek. Ezek a beszélés olyan módjai, amelyek felhasználásával az érintett beszélők repertoárjuk sokféleségét a sikeres együttélés érdekében menedzselik (PENNYCOOK 2018: 8–10). A regiszterek olyan, nem feltétlen egy-egy nyelvhez kötött nyelvi és szemiotikai formákból (például szavakból, szintaktikai szerkezetekből, a hangléjtés módozataiból és egyéb viselkedésbeli jellegzetességekből) épülnek fel, amelyekre támaszkodva egyének és csoportok reflexív módon (tehát egymásra figyelve és egymáshoz alkalmazkodva) navigálnak a komplexitás változó dimenziói között (LEPPÄNEN et al. 2018: 31).

Dolgozatomban bemutatom, hogy a szuperdiverzitás koncepciója hozzájárulhat a romákhoz kapcsolódó nyelvi és társadalmi kérdések vizsgálatához és kezeléséhez, mert segítségével e kontextusban is láthatóvá tehetők bizonyos dinamikák és komplexitások, amelyeket a stabil és elhatárolható csoportok képei elrejtenek. Ehhez áttekintem, hogyan határozza meg a csoportszemlélet mind a romákkal kapcsolatos társadalmi cselekvéseket, mind tudományos leírásuk kísérleteit (2. fejezet). Ezt követően egy kelet-magyarországi városban végzett kutatásunk alapján bemutatom, hogy helyben a csoportszemlélet kategóriái csak korlátozottan érvényesek, és hogy a kutatásba bevont beszélők ezekről a kérdésekről részben máshogy gondolkodnak (3. fejezet). Végül áttekintem a szuperdiverzitás koncepciójának szociolingvisztikai evolúcióját. Targyalom, hogy mit adhat e kon-

cepció a romákról való tudományos diskurzusnak, és megvizsgálom, mennyiben alkalmazható az általam vizsgált lokalitásban jellemző gondolkodási sémák leírására (4. fejezet).

2. A csoportszemlélet hatásai a romákról való gondolkodásra. A modernitás korára kialakuló nemzeti közösségek versenyképességéhez szükséges egy sztenderd változat (és a hozzá tartozó ortográfia) kialakítása. Ezzel válik lehetségessé a más társadalmi szerveződésekkel (nemzetekkel és egyéb elrendeződésekkel) való versenyben szükséges erő felmutatása. A sztenderdizáció velejárója, hogy a sztenderd mint ideál érvényességét mindenki elismeri, és saját nyelvi gyakorlatait lehetőség szerint igazítani igyekszik hozzá. Ehhez motivációt kínál az intézményrendszer, ami a sztenderdként megjelenő erőforrások igénybevételével való kommunikációt a (nemzeti) közösségen belüli társadalmi sikeresség előfeltételévé teszi. Így a sztenderd nem csak a létrejövő közösség versenyképességének, de a közösséget alkotó egyének versenyképességének záloga is.

A sztenderdizáció lényege „tárgyak egy osztályára ráerőltetett egységesség” (MILROY 2001: 531; idézi és fordítja BODÓ 2014: 269). A nyelvi sztenderdizáció is a sokféleséggel, a pillanatnyisággal és az ezekből fakadó komplexitással való szembeszállást jelenti. A sztenderdek beszélői a nyelvet kiválasztott erőforrásokból álló rendszerként értelmezik. A nyelv fogalmát összekötik a sztenderd változat fogalmával (ami nem sztenderd, az nem igazi nyelv), és a nyelvi egységességhez rendszerint etnikai egységességet is kötnek. A sztenderd változatot az oktatáshoz és általában az állami közösségi rendszerekhez való hozzáférés lehetőségéhez kapcsolják. Nyelv, etnicitás és tér létrejövő egysége a nemzetállami ideológiák egyik legfontosabb pillére. A fentieket csoportszemléleten alapuló látásmódként összegző ROGERS BRUBAKER szerzőtársaival megjegyzi, hogy „amikor etnicitásról, még inkább, amikor etnikai konfliktusokról beszélünk, valahogy szinte automatikusan azon kapjuk magunkat, hogy etnikai csoportokról szólunk (BRUBAKER et al. 2011: 8). DOMINQUEZ (1989) nyomán külön felhívják a figyelmet arra, hogy ez a látásmód a magukat konstruktivistának valló, az ilyen csoportidentitásokat kialakítottként, azaz a közösségi kommunikáció során létrehozottként értékelő megközelítéseket is jellemzi.

Ez a szemlélet akkor is hat az etnikai és nyelvi elrendeződések társadalmi percepciójára, ha az egység létrehozása problematikus. A csoportszemlélet egyik meghatározó következménye például, hogy a csoportok létszáma megadhatónak látszik. A valóságban az átmenetiségek miatt egy-egy csoport létszámának (például a magyarok számának) megadása mindig problémás, de a romák esetében az etnicitáshoz és nyelvhez kapcsolható tér (ország, régió) hiánya ahhoz is vezet, hogy feltűnőbbé válik előbbi kettő összefüggésének konstruált volta. Ennek következménye, hogy a létrehozott csoportok instabilabbak, illetve integritásuk könnyebben kérdőjeleződik meg. Az önmeghatározáson alapuló népszámlálás és a mások (többségiek) percepcióját döntőnek tekintő szociológiai felmérések például gyökeresen más eredményeket mutatnak a romák létszámát illetően. A körülbelül tízmilliós Magyarországon a magukat romának vallók aránya az utolsó rendelkezésre álló népszámlálási adatok szerint körülbelül 3% (KSH [Központi

Statisztikai Hivatal] 2013: 21). A KEMÉNY-féle, meglehetősen régi (2003), nem önbevalláson alapuló reprezentatív vizsgálat szerint ennél nagyobb, 6% körüli (KEMÉNY–JANKY 2006: 70). A Debreceni Egyetem 2010 és 2013 között végrehajtott felméréseinek eredménye szerint a romák aránya 9% körüli (PÉNZES et al. 2018: 10). De a valóság komplexitását, az átmeneteket és a szituativitást ezek mindegyike figyelmen kívül hagyja.

A romani vagy a beás nyelvek beszélőinek számáról szóló adatok szintén óvatosan kezelendők. A romanihoz és beáshoz köthető beszédmodok presztízse alacsony, ez is befolyásolja a válaszadást. Ráadásul beszélőikre sok esetben olyan megszólalások jellemzők, amelyek a beszélt (magyar és romani, illetve beás) nyelvek mindegyikéhez egyszerre kapcsolódnak. Ezeket a beszédmodokat a csoportszemléletet követve például para-romani nyelvekként (vö. pl. TÁLOS 2001; MATRAS 2002: 242–248) szokás leírni. Ettől elszakadva megragadhatók e beszédmodok a transzlingválás koncepciójával, ami olyan beszédmodokat jelöl, amelyek az egyes nyelvi struktúrákon túlmutatnak, és azok határait figyelmen kívül hagyják (WEI 2011: 1223). E megközelítés nem az egyes nyelvek szerint, hanem az igénybe vett (nyelvi) erőforrások (szavak, artikulációs jellegzetességek, hangletjtések, hangsúlyok, gesztusok stb.) mentén írja le a kommunikációt. Nem tudjuk tehát, hogy hány emberre jellemzők transzlingváló diskurzív gyakorlatok, amelyek romani és magyar erőforrásokat is tartalmaznak, és túlmutatnak például a meghatározóan a magyar nyelvhez köthető, de egy-egy romani nyelvi forrást hasznosító beszédmodokon. (Ez utóbbi, alapvetően egy nyelvhez rendelhető, de más nyelvek erőforrásait is hasznosító beszédmodokat JØRGENSEN [2008] polilingválásnak nevezi.)

A csoportszemlélet a fenti ellentmondások mellett, vagy inkább ellenére döntő hatással van minden romákkal kapcsolatos politikai cselekvésre és társadalmi aktivizmusra, illetve a róluk szóló tudományos diskurzusra is. Ez határozza meg például a jogalkotást. Magyarország Alaptörvénye (2011) XXIX. cikkelye első bekezdésének értelmében „a Magyarországon élő nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvhasználathoz, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználathoz, saját kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz”. A nemzetiségek jogairól szóló törvény (Magyar Országgyűlés 2011) a romákat nemzeti kisebbségként (tehát etnikai csoportként) határozza meg, nyelveikként pedig a 22. paragrafusban a magyart, a romanit és a beást jelöli meg. „E törvény értelmében nemzetiségek által használt nyelvnek számít a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma/cigány (romani, illetve beás), (a továbbiakban együtt: roma) [sic!], a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv, továbbá a roma és az örmény nemzetiség esetében a magyar nyelv is”. Ezek a törvényi rendelkezések a romaként leírt etnikai elrendeződéseket a modern európai világ egyik (csoportként koncepcionalizálódó) résztvevőjévé teszik.

Az alaptörvény biztosította, etnicitás és nyelv összekapcsoltságának elképzelésén alapuló jognak azonban már a nemzetiségi törvényben olvasható (még mindig meglehetősen elvi szintű) realizációja is problémás. A romák egységes etnikai csoportként, a romaniként és beásként megnevezett beszédmodok pedig olyan sztenderdizált nyelvekként tételeződnek, amelyek megfelelnek a csoportszemlélet ideológiáinak: kodifikáltak, ezáltal önmagukban, mintegy tárgyként (például

tantárgyként) is léteznek, és mind egy csoport, mind az adott csoporthoz tartozó beszélők versenyképességét biztosítják. Ez azonban nincs így, mert utóbbi kitétel nem érvényes. A – más országokhoz, régiókhöz hasonlóan – nyelvi aktivisták vagy nyelvészek által és decentralizált módon (MATRAS 2015: 299) kétségtelenül Magyarországon is kodifikált romani – lovári – vagy beás sztenderdek ismerete nem (vagy csak korlátozottan, például diplomához szükséges nyelvvizsga tételével) jelent versenyelőnyt a beszélők számára. Ennélfogva nincs olyan (racionális, nem érzelmi vagy ideológiai) ok, ami miatt nyelvi gyakorlataik ehhez való kötése szükségszerűvé válna (részletesebben l. HELTAI 2019a: 4–5). Az alaptörvény és a rá épülő nemzetiségi és oktatási törvények etnikai és nyelvi egységet mutató csoportokra vannak szabva. Emiatt nem alkalmasak arra, hogy tudomást vegyenek egyéb etnikai és nyelvi mintázatokról, és realizálhatatlanok a romák esetében.

A csoportszemlélet azonban más társadalmi cselekvéseket is meghatároz. Az ezek kiindulópontjául szolgáló ideológiák az etnikai hovatartozás mentén esszencializálják az egyének identitását. Általában (de nem feltétlenül és kizárólag) etnikai alapon definiálják azt, hogy ki roma, és segítséget kívánnak nyújtani a csoporthoz rendelt egyének számára a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférésben. Cserébe az egyének kétféleképpen is alkalmazkodnia kell. Identitását a roma–nem roma kettősség mentén kell meghatároznia, magát kötnie kell az egyik (vagy-vagy alapon) vagy mindkét (is-is alapon) csoporthoz. Ezzel párhuzamosan el kell fogadnia azt a homogenizációt is, ami az egységes roma etnikai csoport létrehozásával jár. Például népszámláláskor a megkérdezettek vallhatják magukat roma/cigány identitásúnak és a roma nyelv (sic!) beszélőinek (az ezzel kapcsolatos ellentmondásokhoz l. KONTRA 2003; SZALAI 2007: 36–37; ORSÓS 2012: 18; HELTAI 2015: 38–40). Ugyanebben a mátrixban helyezhetők el az összefoglalóan roma aktivizmusként említhető társadalmi cselekvések is, amelyek egyrészt az állam által biztosított kisebbségi érdekképviselet intézményrendszerében, másrészt civil vagy üzleti alapon szerveződve jönnek létre. De a csoportszemlélet alapján a világban romák és nem romák csoportjait láttató társadalmi cselekvések közé tartoznak a roma politikai aktivizmus olyan szimbólumai, mint a nemzetközi roma nap, a roma zászló vagy a roma himnusz.

E megközelítések közös jellemzője, hogy a romaként tételezett csoport belső differenciálásának kérdését nem vagy elvétve érintik, meghagyva ezt a lehetőséget a tudományos diskurzusoknak. Ezek aztán szintén a csoportszemlélet jegyében foglalkoznak a kérdéssel. A tudományos leírások a roma közösségeket rendszerint úgy látatják, mint „metacsoportok, csoportok és alcsoportok kiterjedt szigetvilágát” (MARIUSHIAKOVA–POPOV 2001: 33). Az etnikai elrendeződés számára megszerzett vagy megszerzendő nyelvi jogokat pedig a nemzetállami mátrixban sztenderdizált (a tárgyá vált, dologiasított) nyelv konstrukciójához kötik (LAKATOS 2012: 134; ARATÓ 2014).

A magyarországi csoportosítások klasszikus alapja ERDŐS KAMILL 1958-as, A magyarországi cigányság című tanulmánya (ERDŐS 1958), amely a csoportokat nyelvi alapon különíti el, de a csoportosítást foglalkozásbeli, illetve törzsetek és nemzetségeket meghatározó szempontok együttállásával is megerősíti. A különféle tudományos (néprajzi, antropológiai) hagyományokat áttekintő és/vagy

a strukturalista nyelvészet hagyományait érvényesítő megközelítések csoportosításai (LANDAUER 2004; BALÓ 2017) Magyarországon azóta is a nyelvi különbségből indulnak ki. (A dialektális tagoltság rendezőelvének követése egyébként meghatározó európai viszonylatban is – MATRAS 2005.) Jellemző még e megközelítésekre, hogy a kategorizáció nehézségeit, ellentmondásosságát, nem tökéletes voltát hangsúlyozzák (BALÓ 2017: 8).

A tökéletes kategorizáció elérhetetlenségének oka, hogy a nyelvek és nyelvjáráások statikus kategóriái maguk is a csoportszemlélet következményei. Olyan tudományos invenciók (MAKONI–PENNYCOOK 2006), amelyek a modern Európa nyelvtudományának strukturalista hagyományából (AGHA 2007) következnek. E kategóriák tudományos leírásban való használata – hasonlóan a statikusnak, elhatárolhatónak és tagjai létszámát tekintve megszámlálhatónak láttatott etnikai csoportkategóriák használatához – törli a csoportszemlélet követelményeinek nem megfelelő, dinamizmussal, átmenetiséggel, komplexitással jellemezhető elrendeződéseket, illetve azokat a fraktálszerű rekurzivitás jegyében kategóriák keveredésének eredményeként létrejövő új és új csoportokként láttatja. Tovább árnyalja a helyzetet, hogy a nyelvi szempontok mellett a klasszifikációban etnikai, szociális és életmódot (például foglalkozást) érintő szempontok is szerepet játszanak (LADÁNYI–SZELÉNYI 2001; BABUSIK 2004). NAGY PÁLT történeti forráskutatásai például annak hangsúlyozására ösztönzik, hogy a roma – évszázadok óta – egy olyan, a társadalom perifériáján elhelyezkedő emberek sokféleségét magába foglaló szociokulturális kategória, amiből ki lehetett és lehet kerülni polgárosodás útján, és aminek részévé váltak és válnak deklasszálódó társadalmi csoportok (NAGY 2007).

A konstruktivista szemléletű megközelítések nem egy meghatározható szempontú (nyelvi vagy szociokulturális) klasszifikációs eljárás érvényessége mellett érvelnek. Inkább arra koncentrálnak, hogyan alkotják meg az érintettként azonosított beszélők saját kategorizációs rendszerüket (SZALAI 2006), hogyan zajlik a különbségtétel (HORVÁTH–KOVAI 2010), illetve egyes csoportelnevezések adott térben és időben milyen társadalmi jelentést (KOVAI 2017: 12) vesznek fel. KOVAI CECÍLIA hangsúlyozza, hogy ezzel elkerülhetőnek látja az esszencializmus és a csoportszemlélet (fordításában csoportizmus) csapdáit. Hogy ez mennyire nehéz, és hogy a csoportszemlélet törvényszerűen átjárja a konstruktivista szemléletű munkákat is, azt jól jelzi, hogy KOVAI három oldallal később közli, hogy kutatásának helyszínén a lakosság „mintegy 20-25%-a cigány származású”, és „ez az arány az utóbbi évtizedekben folyamatosan emelkedik” (2017: 15).

A csoportszemlélet úgy ad keretet a társadalmi életnek, hogy elsősorban az entitások közötti különbségekre és ezzel az elválasztottságra irányítja a résztvevők figyelmét, megakadályozva a különbségek egyéb dimenzióinak, illetve a létrehozott csoportokon átívelő azonosságoknak az érzékelését. Bár megszervezi az életet, olyan következményei is vannak, amelyek a marginálisabb, kevesebb erőforrással rendelkező csoportok számára hátrányosak.

(Folytatjuk.)